

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՆՏԻՈՔԱՑԻ* (354—407)

Ա. ՀՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. Հովհան Ոսկեքերանի մատենագրական վաստակի մեծագույն մասը մեզ հասել է Ե դարի մեր վարդապետների թարգմանությամբ:

«Աստվածաշունչ գրքեն ետքը, և գրեթե անոր հավասար, մեր մատենագրության ոսկեղեն դարու ամենաընտիր և թանկագին ընծայք են սրբույն Հովհաննու Ոսկեքերան հայրապետի՝ հոգելից և սրտառույ ճառից և մեկնությանց թարգմանությունը...»

Թարգմանիչը մեր երբ ի Բյուզանդիա հասան, անոր հոշակովն և իմաստուն գրքվածոց համբավովը լցված գտան քաղաքն, ուստի մեկեն ձեռք զարկին անոնց թարգմանության: Հավանորեն Եզնըկա և իր ընկերակցաց և դասակցաց կապտկանի այս ընտիր աշխատասիրությունն, որոնց մեջ գլխավոր սեպված են իրավամբ Մանուրանագիրն Մատթեոս, ի թողթուն Պաղոսի, Մեկնությունն Եսայեայ, մասն մի Մեկնութեան Յովհաննու և ճառք քաղումք⁴⁹:

«Ա. Հովհան Ոսկեքերան՝ ընդհանուր եկեղեցվո պատմության ամենապատկառելի և ամենահամակրելի դեմքերից մեկը, բո-

լոր եկեղեցական հայրերից ավելի ընդարձակ տեղ է բռնում մեր մախնի գրականության մեջ...: Նրա անթիվ ճառերից շատերը թարգմանվել են հայերեն՝ գրերի գյուտից անմիջապես հետո. պահված կան ամենաընտիր ձեռագրերում (հատկապես Հ. 886—906—998 Պետրոս Գետադարձի 1045 թ.-ին գրել տված Աշանավոր երկաթագրի մեջ) և գրված ամեն տեսակ ճառընտիրներում՝ իբրև ամենասովորական նյութ եկեղեցական հրահանգության... Նույնչափ հին ընտիր թարգմանությամբ են, և իբրև ս. Գրքի լավագույն ուսուցիչ ավելի իսկ արժեքավոր քան ճառերը՝ Ոսկեքերանի մեկնությունները, որոնցից շատերն էլ ճանական բնավորություն ունեն⁵⁰:

Ոսկեքերանի մատենագրական վաստակի մեջ «կա պատարագ մը, սուրբ Գրոց մեկնություններ, քահանայության վրա ճառ մը, և բազմաթիվ քարոզներ, որոնց մեծ մասը թարգմանված են Ե դարու ընտրելագույն գրաբարով, և եկեղեցվո հայրերուն ամենն մեծարժեք գործերը կենդակայացնեն⁵⁰:

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1977 թվականի № ԺԲ-ից և 1978 թվականի № Ա-ից:

⁴⁹ Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց..., Վենետիկ, 1889, էջ 581—582:

⁴⁹ Կնիք հաւատոյ... հրատարակություն Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), ս. Էջմիածին, 1914, էջ Լ):

⁵⁰ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Սուրբ և տոնք, Երուսաղեմ, 1889, էջ 117:

Ոսկերեւանի հայերենի թարգմանված մատենագրական վաստակի լեզուն և ոճը համարվում են դասական իրենց հատկությամբ, ճշգրտության և գեղեցկության համար, «լորս ճշդութիւն և ճարտար ամփոփութիւն ըստ արուեստի թարգմանութեան»⁵¹ քրքիւր ընդ գեղեցկութեան և յատկութեան հայերեն լեզուի⁵²։ Եւ դարի առաջին հիսնամյակի մեր նախնաց առաջին թարգմանությունները (Ոսկերեւանի մեկնություններն ու ճառերը, Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ը, ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի, Եզնիկի ինքնագիր ստեղծագործությունները և այլն) համարվում են «առանց իրիւր երկնությունեան, թէ վասն հայերեն լեզուի ամենայն գեղեցկութեան, յատկութեան և մեծութեան աղբեր... և դիպող ոճ ի հայերեն մատենագրութեան բուն ոսկի դարու, վասն կանոնաւորն ընթացից, վասն ճիշտ բանից, առատ են ազգի-ազգի ասացուածոցն և անուանցն, վասն պարզն զարդուց, և զօրեղ դարձուածողաց, որովք է պատեն ի զօրաւոր ճարտարխօսութիւն, ի լուսաւոր փիլիսոփայութիւն և յամենայն իսկ ճշգրտագոյն մտածողութիւն»⁵³։

Երևանի ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց մատենադարանում միայն պահվում են Ոսկերեւանի մատենագրական վաստակի ամբողջական կամ հատվածական բազում թարգմանություններ⁵⁴։

Ոսկերեւանի մատենագրական վաստակի հայերեն առաջին տպագրությունը եղել է՝

Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին՝ ըստ Յօհաննու. տպագրեալ ի հովուապետութեան տեւտն Աստուածատրոյ սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց. և ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսոյ՝ Յօհաննիսի արքիեպիսկոպոսին, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի բազմահասար եկեղեցոյն, ի Կ. Պոլիս բաղարի, ի տպարանի Գրիգոր դարի Մարսրանեցոյ, 1717 թ. 982 էջ⁵⁵։ Սույն վերնագրին

⁵¹ «Աստուածոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց. հանգրթն յոյն բնագրաւ, ի Վիլննա, 1849, «Նախադրութիւն»։

⁵² Նույն տեղ. «Նախադրութիւն»։

⁵³ Յուզակ ձեռագրաց, Ա հատոր, 1965, էջ 1559, ճառք, խրատք, քարոզք, մեկնութիւնք, աղօթք, ներբողեանք, վասն անկար պատմութեանի, յաղագս ամենամի կանոնաց, յԱւետիս Աստուածածնին, ի սոցնի պատկերին և այլն։ Յուզակ ձեռագրաց, Բ հատոր, 1970, էջ 1395, Աղօթք, դասանութիւն, կանոնք, պատմութիւն Յովհաննու Կարապետի, վարք, վարդաբանումն Մարմնոյն, մանրամասն և այլն։

⁵⁴ Հայ հիմնադիր գրքի մատենագրական ցուցակ, 1512—1800, էջ 77։

հաջորդում է հոգելից և բովանդակաշատ «Նախնեքանք և Յորդորմունք վասն մեկնութեան գրքոյս առ ընթերցողաց անձիւնս»⁵⁶։ Հաջորդ՝ 12-րդ էջի վրա Ոսկերեւանի նկարն է Աստվածաշունչ «ի ձեռին ձախոյ» և հայրապետական գալազան «ի ձեռին աջոյ» հայկական ոճի հայրապետական լրիվ զգեստավորմամբ։

Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունը սկսվում է 13-րդ էջից և ավարտվում է 977-րդ էջով։ Մեկնությունը քաղկանում է 87 ճառերից և «յորդորակ»-ներից, և երկու մասերից։ Առաջին մասը 45 ճառ, երկրորդ մասը՝ 42 ճառ։ Ամեն մի ճառ համարվում է «աստուածախօս» մի գիրք։

Մեկնությունը սկսվում է Հովհաննու Ավետարանի Ա գլխի առաջին համարից, «Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր առ Աստուած», և ավարտվում է ԻԱ գլխի 15 համարով՝ «և իբրև ճաշեցին» նախադասությամբ⁵⁷։ Մեկնության 957-րդ էջում տպագրվել է «Յիշատակարան սրբոյն ըստ պատշանի յանգման ի Կիրակոսէ մեծէ»։ Կիրակոս «Հանձարեղ և գիտնական» վարդապետը դիմել է Կ. Պոլսի ժամանակի նշանավոր «աստուածակիր լուսափայլութեամբ լցեալ, աստուածաշարժ հայր և ուսուցիչ հանուրց» Հովհաննու Կողոտ պատրիարքին, որ օգնի տպագրության։ Այնուհետև Կիրակոս վարդապետը սրտագին մի կոչով դիմում է հայ եկեղեցու ողորպիստ օսմականերին՝ «մանկանց եկեղեցոյ», որ սիրեն ու կարդան այս հոգելից մեկնությունը։

Կիրակոս վարդապետը շատ աշխատանք է թափել հայերեն թարգմանության վրա, այն տպագրության պատրաստելու համար, բայց «ո՛չ յերիւրել, ո՛չ յաւելոյ, ո՛չ պակասեցուցեալ»։ Վերջում նա համբերատարությամբ խնդրում է ներել «սխալանաց խնց»։ Կիրակոսը նախքան տպագրությունը բաղդատել է Ոսկերեւանի Հովհաննու մեկնությունը ասորերենի և հունարենի հետ, ասորերենը գտնելով «շաղփաղի այլաւարագ», օգտագործել է հունարեն բնագիրը, այն գտնելով «ի մերս հայկազանցս արամեանս ազգ և լեզու... յարմար գոյ յունականն բարբառ ի մերս ըստ թարգմանութեան»։

Կիրակոս վարդապետը Եւ դարի առաջին հիսնամյակի մեր թարգմանիչ վարդապետների աշխատանքը շատ բարձր է գնահատել և հիացումով է խոսել նրանց մասին. «Հարբ մեր են դաստիարակք մեզ, երախ-

⁵⁵ Անդ, էջ 2—11։

⁵⁶ Նոր Կտակարան, Մարց Արտ, 1975, էջ 248—315։

տաուրք են մեզ և քիչ քարոթեանց պատճառով», հետևաբար թելադրում է նա «մանկանց եկեղեցույ», միշտ երախտագիտությամբ հիշել նրանց սուրբ անունները, շեշտելով, թե նրանք «զորքանս կրեցին հոգս և տքնութիւնս վասն մերոյս օգտի... Առքա յիշելոյ են արծանիք, այլ նաև քիւրոց գովեստից: Հետեւեցոյր ուրեմն հանճարաւոր առաջնորդացն այնոցիկ և զաշխատութեանս գործս նոցին միշտ ընթեռնելով և լսելով ի միտս մեր նկարեացոյր կունն ջանիւ և մեծաւ փութով»:

Մեկնության 985-րդ էջում տպագրվել է նաև մի այլ «Յիշատակարան ի տպողէ սրբոյ մատենիս», որի մեջ խնդրվում է հիշել նույնպես «զանպիտան և ամենեցուն ծառայ, զբազմամեղ Գրիգոր դպիրս... զԾրնօղս իմ զՄկրտիչ և զԹուրվանտէն և զհանգուցեալ եղբարսն իմ, նաև զորդեակն իմ զՆերսէս, որ բազում աշխատանս կրեաց ընդ իս ի տպագրութեանս, ի շարելն և զգրելն զգիրսն, այլ եւ զդեռաբոյս զփոքրիկ եղբայր սորին հինգամեայ զԹագուրն... ապա զաշխատակիր մշակսն տպագրատանս զՎեաւարացի Յակոբ դպիրն, զՆրազարկ Եսային, և զԷհագի Գրիգորն...»:

Հուսկ յետոյ քան զամենեսին զբազմաշխատ սրբագրօղս սրբոյ մատենիս, զյոգնամեղ Պաղտասար չնչին դպիրս միով եւեթ «Հայր մեր»-ի յիշատակել առ Քրիստոս մի դանդաղիք»:

«Յիշատակարան»-ում Պաղտասար Դպիրը ջերմորեն խնդրում է նաև հիշել «զխոհեմամիտ և զգեռապատիւ զՆերսէս եպիսկոպոսն Եփեսոսի, որ ըստ բարեհաճ կամաց իւրոց ետ մեզ օրինակ մի ընտիր, գրեցեալ ի վաղուց հետէ, վասն տպեցմանս տոյն սրբոյ մեկնութեանս»:

Ներսէս եպիսկոպոս Եփեսացու ձեռագիրը ընդօրինակվել է «լաւ և ընտիր օրինակէ», գրիչ Երեմիա վարդապետի ձեռքով: Պաղտասար Դպիրը օգտագործել է նաև Ոսկեբերանի Հովհաննու Ավետարանի տպագրության ժամանակ, Կիլիկիո «Տանն Սոյ ձեռամբ տէր Դազար քահանայի» գրված մի այլ ընտիր ձեռագիր:

Սույն մեկնության 987-րդ էջում տպագրվել է Պաղտասար Դպրի «Երգ ներքողական առ սուրբն Յօհան Ոսկեբերան» 84 տողից բաղկացած և «Արգոյ մշակ մըշտավատակ յարախետ» սկզբնավորությամբ «Զոն»-ը: 989 էջում տպագրվել է նույնպես ս. Կյուրեղ Աղեքսանդրացի հայրապետի «Ի պարապմանց գիրսն» ԼԶ գլուխ... խոստովանիմ զՆա Որդի Աստուծոյ և Աստուած համագոյ: 966—972 էջերում կա «Համառօտ ցանկ ճառից սրբոյ մատենիս»: Բացի Ոսկեբերանի Հովհաննու մեկնու-

թյունից, Գրիգոր Մարգվանեցու և Աստվածատուր Կ. Պոլսեցու տպարաններում, Հովհաննէս Կոլոտ պատրիարքի օրով, «Նրա նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ հրատարակվել են շուրջ 80 անուն հայ դավանության և հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր գրքեր»՝ «Հայ ժողովրդի մեջ դավանաբանական հողի վրա սեփական ուղղափառության գիտակցությունն ամրապնդելու... ազգային գիտակցությունն զարգացնելու համար տպագրության են տրվում և հայկական միաբանությունն այնպիսի անխոնջ և եռանդուն պաշտպանի մեծահատոր գրվածքները, ինչպիսին էր Գրիգոր Տաթևացին», և «հայոց գրականության հին հիշատակարանները... հատկապես այն նպատակով որ հայերը կարդան և հասկանան, որ իրենք դավանում են Գրիգոր Լուսավորչի դրած հավատը և կարողանան պատասխան տալ հակառակորդներին»⁵⁷:

Չափազանց հուզիչ և սրտագրավ հանգամանքը այն էր, որ նման հանրօգուտ գրքերի հրատարակության համար ստեղծվում է համաժողովրդական զանձանակ և հրատարակչական ընկերակցություն: Հայեկեղեցու հավատարիմ և հայոց ուղղափառ դավանության պաշտպան «Հայ եկեղեցույ մանկունք» ի մի են հավաքվում, հասարակաց սնդուկ են հաստատում, նման գրքեր հրատարակելու համար: Սա եզակի և ուսանելի փաստ է մեր եկեղեցու պատմության մեջ: Այս ազնիվ մարդիկ դիմում են բոլոր հայերին, որ օգնեն այդ բարի նպատակի համար: Մասնակցում են նաև աղքատները: Հավաքում են մեծ գումարներ: Հրատարակիչների ընկերակցությունը հայտարարում է, որ հետզհետե պիտի հրատարակվեն հայ եկեղեցու ուղղափառության և հայ ժողովրդի պատմության նվիրված այլ դասական գրքեր, որոնք ժողովրդին պիտի բաժանվեն և տարածվեն «ձրի»⁵⁸:

Ս. Հովհան Ոսկեբերանի հայերենի թարգմանված և 1784-ին Կ. Պոլսում տպագրված երկրորդ կարևոր գործը ժամանակագրական կարգով հետևյալն է.

Յովհաննէս Ոսկեբերան, ներքողեանք ասացեալ այրն Աստուծոյ Ռհան Ոսկեբերան, Ապաշխարութեան վարդապետն, ի վերա սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ոսկեբերանյան

⁵⁷ Լեո, Հայոց պատմություն, հտր. III, Երևան, 1946, էջ 947:

⁵⁸ Լեո, նույնը, էջ 947: Տես նաև Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, Կ. Պոլիս, 1717, «Յիշատակարան»:

սույն գեղեցիկ ներքողյանը տպագրվել է Կ. Պոլսում 1734 թվականին, դարձյալ Գրիգոր զպիր Մարգվանեցու հայտնի տպարանում «ի հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի աստուածաճարտար Աթոռոյն տեառն Արքահայր Մշեցի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն հայոց և ի պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղեմի աստուածազարդ քաղաքի Գրիգորի որեշտակակենցաղ սրբոյ և մեծի վարդապետի ամբօրացոյ, և ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ տեառն Ռհաննու քաջիմաստ և աստուածաբան վարդապետի քաղիշեցոյ. ՌՃԶԳ թուին (1734 թ.), ՃԼ (130) էջ»³⁸:

Ներքողյանը բացվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի հայկական եկեղեցական ոճի հայրապետական լրիվ զգեստավորված նկարով, խաչազարդ հովվապետական գավազանը ի ձեռին: Նկարի ներքևում տպագրվել է «զմարգարէութիւն Եսայեայ ի վերա սրբոյն Գրիգորի. ո՞ լուա, ո՞ ետես այսպիսի՝ ինչ, եթէ երկնեաց երկիր ի միում ատուր... եւ ծնաւ ազգ մի ողջոյն զմիանգամայն»:

Այնուհետև հաջորդ 126 էջերի վրա Ոսկերեանը երախտագիտությամբ, մեծ հիացումով շարադրել է սբանչեյի վարքը «սրբոյն Գրիգորի հայոց Մեծաց Հայրապետին, ի Կոկիսոն Հայոց, մինչ յաքսորն էր, ի խնդրոյ հայազին ուրեմն եպիսկոպոսի համազգոյ նորին Գեոսկորոս անուն կոչեցելոյ, այլևս յոգնախոսք բազմութեանն»:

Ա. Հովհան Ոսկերեանը Լուսավորչի վարքը շարադրելիս օգտվել է հայոց հայրապետի խորվիրապայան 13 տարիների չարչարանքների, առաքելական քարոզության, Հայաստան աշխարհի քրիստոնեության դարձին, նրա ճգնության ու մահվան նվիրված վարքագրական (հավանաբար հունարեն ստրյուրներից), ինչպես նաև «Փոքր Հայքի Կոկիսոն քաղաքում» Լուսավորչի կյանքի և գործունեության «և անվան շուրջ հյուսված հայկական ավանդություններից»³⁹:

Ոսկերեան հայրապետը Լուսավորչի սույն ներքող-ճառը արտասանել է Կոկիսոն քաղաքում, «յոգնախոսք բազմութեանն» առաջ, «որք ժողովեալք էին յատուր տօնի իշատակի մեծահոշակ նորին սուրբ Լուսավորչին արեւելեան աշխարհին»:

Լուսավորչին նվիրված ներքողյանը քակրվում է այսպես. «Հրաշալի մեզ տօնս

այսօր և պայծառագոյն քան զսովորական շարադրութիւնս», որովհետև «զսուրբ հայրապետն, ճգնազգեստ նահատակն և աստուածազգեստ մարտիրոսն, երկրորդ Մովսէս... լինէր ի մէջ հօտից իբրև զհովիտ քաջ և առատապէս սերմանէր զհանն կենաց ի քաղաքի և յանապատի և հանապազորդ աղօթիք արձակէր աղբիւս արտասուաց և վտակս վարդապետութեան և ոռոգանէր գրոյս անդոյն զի մի խորշակահար լիցի ցորենն ի ջերմութենէ սատանայի...»

Երանելի՜ քեզ, անապատ Հայաստանեայց որ ժողովեցեր զարեգակնոյ քազմաճառագայթ ի ծոց քո և լուսատրեցեր արփիափայլ նշուխ դորա» (էջ 110—115):

Ներքողյանի 117—126 էջերում հրատարակիչ Մահտեսի Գրիգորը ամփոփ կերպով ներկայացնում է քառ Ազարանգեղոսի «Հայոց պատմութեան» Լուսավորչի կյանքի, գործունեության և վարքագրության համառոտ պատկերը, Լուսավորչի հոր՝ Անակ պարթև իշխանի արքայապան ծանոթ արարքից մինչև Լուսավորչի կաթողիկոս ընտրությունը:

Տպագրված ներքողյանն ավարտվում է 127—130 էջերում հրատարակչի «Յիշատակարան»-ով: Նրա ազնիվ ցանկությունն է եղել ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասին Ոսկերեանի ներքողյանը հրատարակելով ցույց տալ «լուսավորչածին երամոցոյ», որ «ազգն մեր սիրելի, կարող լինիցի ճանաչել թէ որպիսի՝ առն սրբոյ երանելոյ իցեն աշակերտեալք և մի՛ ի դերես հանիցեն զեքսակախի սրբազանի հօր իրեանց, հետևելով ի ճգամբք նորին կառուցեալ եկեղեցւոյ սրբոյ»:

Ներքողյանի «տպեցման յիշատակարանում» (էջ 127) հրատարակիչը խնդրում է հիշել «զԼուսմկաացի Նազարի որդի Մահտեսի Մակարն, գեղրապ իւր մահտեսի Անաթելն, զհանգուցեալ եղբայր իւր մահտեսի Մարտիրոսն, որք ջերմեռանդ սիրով ետուն զգին թղթոց տպեցեալ գրգոյս... զտպող գրգոյս մահտեսի Գրիգորս, հանդերձ ճնողովքս ամեն» (էջ 130):

Մեզ հասել է Գրիգոր Վկայասեր հայոց կաթողիկոսի (1066—1105) թարգմանությամբ ս. Հովհաննես Ոսկերեանի վարքը, որը թեև Ոսկերեանի վաստակի մեջ չի մտնում, քայց կարևոր են նրա հայերեն թարգմանությունն և ապա տպագրությունը 1752 թվականին Վենետիկում:

Ոսկերեանի սույն վարքը կոչվում է «Պատմութիւն վարուց (սբանչեկեաց և դիպուածոց սրբոյն) Յովհաննես Ոսկերեանի (հայրապետին Կ. Պոլսոյ, Տիեզերաց Լուսավորչի ճննդեան և գեղեցիկ քաղաքավարութեան) թարգմանեցեալ ի յու-

³⁸ Հայ հնատիպ գրքի մատենագրական ցուցակ, 1512—1800, Երևան, 1963, էջ 102:

³⁹ Կնիք հաստոյ, նույնը, էջ Լ:

նակամէ ի հայս ի Գրիգորէ կաթողիկոսի վկայաւոր կոչեցելոյ»⁶¹:

Ոսկերեքանի սույն վարքը հրատարակվել է Վենետիկում, 1752-ին, Սարգիս արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցիի նախաձեռնությամբ: Գիրքը բաղկանում է 318 էջերից և 32 գլուխներից:

Ոսկերեքանի մատենագրական վաստակի հայերենի թարգմանված և տպագրված գործերի մեջ կարևոր տեղ է գրավում նաև նրա Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը: Սույն մեկնության ընդհանուր վերնագիրն է.

Յովհաննու Ոսկերեքանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսապետի Յառնոսրաբան գիրն Մատթեոս, գիրք կրկին. (Ա. և Բ. գիրք), Վենետիկ, ս. Ղազար, 1826, 763 էջ⁶²:

Առաջին գիրքը սկսվում է 11 էջից և ավարտվում է 400 էջում: Երկրորդ գիրքն սկսվում է 401 էջից և ավարտվում է 763 էջով:

Ոսկերեքանի Մատթեոս Ավետարանի մեկնությունը ունի նաև «Գիրք երրորդ թերի, և ի թուղթսն Պաղոսի հատուածք» տպագրված Վենետիկում, 1826-ին, 448 էջից բաղկացած⁶³:

Մեկնության Ա. և Բ. գիրքը բաղկանում է 53 ճառերից, որոնք արտասանված են Անտիոքում, 390—398 թվականներին:

Ե դարում մեր թարգմանիչ վարդապետներն են այն բաժանել երեք գրքերի:

Ա. գիրքը, որը բաղկանում է 25 ճառերից, կոչվում է **Մեծոք գիրք**, որովհետև սկսվում է Քրիստոսի ծննդաբանությամբ⁶⁴, այսինքն պատմում է «զճնունդսն նահապետացն և զՏեառն սկիզբն ունելոյ»:

Բ. գիրքը, որը բաղկանում է 28 ճառերից, կոչվում է **Կախառնաում**, «զի սկիզբն առնէ ի բանէ և Յիսուս մտեալ ի Կախառնաում»⁶⁵:

Գ. գիրքը, որը բաղկանում է 38 ճառերից, կոչվում է **Կեսարացոց կամ Փարիսեցոց գիրք**, 1—142 էջ, «վասն անտի սկսանելոյ թէ՛ Յիսուս ելեալ ի կողմանս Փիլիպպեայ Կեսարեայն հարցանէր զաշակերտսն»⁶⁶:

⁶¹ Հայ հնատիպ գրքի մատենագրական ցուցակ, Թուրքիա, էջ 129:

⁶² Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967, էջ 181:

⁶³ Նույնը:

⁶⁴ Նոր Կտակարան, Մայր Աթոռ, 1975, էջ 3—4:

⁶⁵ Նույնը, էջ 21:

⁶⁶ Նույնը, էջ 31—32:

Սույն հրատարակության մեջ Ոսկերեքանի Մատթեոսի Ավետարանի երեք գրքերի մեկնությունը գրավում է 1—142 էջերը:

Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության երրորդ գրքում կան նաև հատվածներ Ոսկերեքանի, Պողոս Առաքյալի, առ Եփեսացիս, առ Եբրայեցիս, առ Տիմոթ. Ա. և Բ., առ Տիտոս, առ Կողոսացիս, առ Թեսաղոնիկեցիս Ա. և առ Փիլիպպեցիս թղթերի մեկնություններից, 52 ճառեր, էջ 143—447: Սույն 52 ճառերի մեջ հիշվում են. «Յաղագրս թէ ոչ ի հարկէ մեղք լինիցի այլ ի չար կամաց», «Յաղագս արժանաորոշեամբ մերձենալ ի սուրբ խորհուրդսն», «Յաղագս սիրոյն Քրիստոսի», «Յաղագս գուսանական խելկատակութեան», «Յաղագս ազահութեան որ է կոսպաշտութիւն», «Յաղագս առն և կնոջ սիրել զմիմեանս» և այլն:

1862 թվականին Վենետիկում առանձին հատորով լույս է տեսնում ամբողջական ձևով «Յովհաննու Ոսկերեքանի Կ. Պոլսի եպիսկոպոսապետի մեկնութիւն թղթոցն Պաղոսի առաջին հատոր, մեկնութիւն Տիմոթեոսի, Տիտոսի, Կողոսացոց, Փիլիպպեցոց, Եփեսացոց», 942 էջ, հոլանդապաշխատությունը:

Սույն մեկնությունը համարվում է «Հրաշալուն ի գրութսն, Մատթեոսեան մեկնութեանն համապատիւ և ճոխագոյնս հարս եկեղեցոյ» (Յառաջարան): Այնուհետև Ոսկերեքանի մասին վկայվում է. «Չեկաց ոք ի նախնի Հարց առաւելեալ քան զաս, ի գիտ անակնկալ իմաստից և ախորժալոր բեմբասացութիւն ժողովրդեան և ոչ իբրև զսա պարզ և ընդելական ի բանս» (Յառաջարան):

Ոսկերեքանի Պողոսյան թղթերի մեկնության հայերեն թարգմանության անգերագանցելի արժեքն ու հոգևոր նշանակությունը գնահատվում է այսպես. «Մեք երախտագէտ սրտի զաջ աստուածարեալ մերոյ հայ թարգմանչին համբուրեմք, որ զխոնարհ ոճ շարագրածոյ իմանականին գեր ի վերոյ ամբարձ ի հայտմս յոճ սքանչելի, պերճ, վսեմ ու քաղցրալոր» (Յառաջարան):

Ոսկերեքանի Պողոսյան թղթերի հայերեն թարգմանության և տպագրության առաջին հատորը ունի հետևյալ բովանդակությունը. Տիմոթ. Ա. 18 ճառ և Հորդորակ, Տիմոթ. Բ. 10 ճառ և Հորդորակ, Տիտոս 6 ճառ և Հորդորակ, Փիլպ. 15 ճառ և Հորդորակ, Կողոս. 12 ճառ և Հորդորակ, Եփես. 24 ճառ և Հորդորակ (էջ 1—942):

Բ. հատորը ունի հետևյալ բովանդակությունը. Հռովմ. թուղթ 32 ճառ և Հորդորակ:

Հատվածներ Ա և Բ Կորնթ., Գաղա. Ա և Բ, Թեսալ., Եբր. թղթերի, Գործք առաքելոցի (425—578 էջ): Հատված «ի Յովհաննու մեկնությունը, մնացորդը» (էջ 579—609), «ի հին թարգմանությունը»:

Բ հատորում տեղ են գրավել նաև հետևյալ աշխատությունները.

1. Ճառ յորժամ ձեռնադրեցաք քահանայ, յանձն իր, և յեպիսկոպոսն և ի բազմութիւն անդր ժողովրդոյն, գրված 386-ին:

2. Բազումք ներքողեանք յամենայն սուրբս, որք վկայեցին լնդհանոր տիեզերս (Պեղագիա կոյս, Իգնատիոս հայրապետ, Մակարայեցունցն և ի մայրն ճոցա, Բաբելաս վկա և հայրապետ, Դուկիանոս վկա և այլն):

3. ՅԱնդրիականացն, ճառ Ա, Բ, Գ, Ե, Զ, Ժ, ԺԵ, ԻԱ, գրված Անտիոքում, մեծըն Թեոդոս կայսրի արձանի կործանման առիթով, «զկնի մեծ խոռվութեան ժողովրդեանն»:

4. Ճառ ընդդէմ որոց թողեալ գեկեղեցի, դիմեցին ի ձիւնթացս և ի թատերս:

Սույն ճառը արտասանվել է 399 թվականին Կ. Պոլսում, Ոսկերեքանի պատրիարքության առաջին շրջանում, ս. Առաքելոց Մայր տաճարում, Ավագ չորեքշաբթի օրը, երբ տեղատարածի մի անձրև մեծ վնաս հասցրեց մայրաքաղաքին և բնակչությանը: Ոսկերեքանի գլխավորությամբ եկեղեցիներում «պաղատանք և թափօրք յաճախեցին», անձրևը դադարեց Ավագ ուրբաթ օրը, երկինքը պայծառացավ, խաղաղվեց կատաղած բնության տարերքը, իսկ մահից փրկված ժողովուրդը, մոռացած ամեն ինչ, դիմեց մայրաքաղաքի «ձիւնթացս», այսինքն ձիարշավների դաշտ, արհամարհելով մեծ օրվա սրբությունը, և հաջորդ օրն էլ, Ավագ շաբաթ, «սիրտացան ճոքս թատրիական խաղս խէնէս»: Ոսկերեքան հայրապետը ընդվզեց ժողովրդի այս անվաղ ընթացքի դեմ, Մայր տաճարում խոսեց այս ճառը, «ճշգրտութեամբ» նկարագրելով ձիարշավների դաշտում և թատրոնների մեջ կատարված աշխարհիկ խնկեղ հանդեսները, և կշտամբեց «դառնապէս» ժողովրդին և ապա «նզովս կարդայ ի վերայ ճոցա»:

5. Ճառ Յետրոպիոս ներքինի, պատրիկ և հիւպատոս, այր հզօր և մեծափառ...

Ոսկերեքանը սույն պատրիկի «ձեռնարկութեամբ աճառ յԱնտիոքայ յԱթոն Կ. Պոլսի»: Հետագայում, Ոսկերեքանի պատրիարքության օրով, պատրիկը շնորհագրվելով է, իսկ Ոսկերեքանը մարդասիրարք պաշտպանում և հովանավորում է նրան:

6. Ճառ ի փոխադրութիւն նշխարացն և յեղոքսիա դշխոյն:

Ոսկերեքանը սույն ճառը արտասանել է Կ. Պոլսում, սրբերի մասունքների փոխադրության օրը, «աշխարհամոլոյ հանդիսի» ժամանակ, Եղոքսիա կայսրուհու ներկայությամբ:

7. Ճառ նախքան զաքսորն՝ արտասանված 403-ին, Կ. Պոլսում, իր արքայից առաջ: Սույն ճառի մեջ երևում է Ոսկերեքանի «նրաշալի օրինակաւ անասանելի սքիութիւն աստուածային ոգոյ»: Ոսկերեքանը ճառի մեջ իր պատկերավոր խոսքը ուղղելով իր ազդեցիկ հակառակորդների դեմ, Եղոքսիա կայսրուհու գլխավորությամբ, համբուրելի համարձակությամբ ասում է. «Բազմակոհակք են այիք, և զայրացեալ՝ մորիկն, այլ սակայն բնաւ և զանգիտեմք իսկ ոչ, եթէ երբեք անդնդաւոր լինիցինք, քանզի ի վերա վիմի հաստատեալ ենք: Թող վարենաւսցի՝ ծովն, վիմին ոստնանէ ո՛չ զօրէ: Աոց՝ ամբարձցի՝ զաշխն, զՅիսուսի նաւն սուգանէ ո՛չ ունի»:

8. Ճառք Ա և Բ. յորժամ դարձաւ յառաջին յաքսորանացս:

9. Բան եթէ՞ որ անձին իրում չվնասէ, գնա ոչ որ կարէ վնասել:

Սույն ճառը խոսվել է «ի Կոկիսոն Կիլիկիոյ, յորժամ ինքն էր յաքսորս»: Վերոհիշյալ ճառը գնահատվում է որպէս «զքրիստոնէական իմաստասիրութեան բովանդակութիւն գեղեցկապէս չինքն բերեալ»:

Պոլոս առաքյալի թղթերի մեկնությանը նվիրված սույն երկրորդ հատորում կան նաև տպագրված բազում հոդակալ ճառեր, որոնցից հիշենք. «դարձեալ Հերովդիաս մոլեգնեալ, յանդգնի, դարձեալ կարաւէ, դարձեալ միսանգամ խնդրէ զգլուխն Յովհաննոս: ի Հերովդէ անօրէնութեամբ կըտրեալ», կինն մեղաւոր, ի գալուստն Քրիստոսի, յաղագս հաւատոյ, ի ձկնորսութիւն Պետրոսի, ի սուրբ Ստեփանոսն, մարմինը ձեր անդամք Քրիստոսի և այլն:

Սույն հատորում տեղ են գտել նաև Ոսկերեքանի «անբնագիրք» և ոչ հարազատ ճառերը (էջ 792—797):

Ոսկերեքանի հայերեն հրատարակված գործերի մեջ մեծ տեղ են գրավում նաև նրա «Հաղորդութիւն գիրք և ճառք և ներքողեանք», «թարգմանեալ ի լոյն բնագրէ երկասիրութեամբ տեառն հ. Եղիայ վ. Թովմանեանի ս. Ղազար, 1818, Ա և Բ հատորները մեկ կազմում»⁶⁷:

Սույն հրատարակությանը նշանավոր ճառերից են «Առ Թեոդորոս անկեալ», Ա և Բ

⁶⁷ Հայ գիրքը..., նույնը, էջ 81—82:

գիրք: Թեոդորոսը Ոսկեբերանի դասընկերն է եղել «ի ճամարանի կիբանուսի սովետտեհին»: Նա ապա լքել է ճամարանը և «դարձաւ յաշխարհ», որովհետև սիրում էր «զՀերմիոն ոմն կոյս»: Ոսկեբերանն աշխատել է նրան համոզել և վերադարձնել նորից վանք: Այս առթիվ նա գրել է երկու գիրք Թեոդորոսին հասցեագրված:

Ապա «յաղագս կուսութեան» (հարօք է մարդոյ ի կին մարդ գմերձեմալ), «յաղագս քահանայութեան» վեց գիրք, «ընդդէմ յերանելին հաբեղաւ և ընդդէմ Յովիանոսի և հելլենացոցն»:

Հաբեղաւը Ոսկեբերանի ամենամոտ բարեկամն էր և հայտնի եպիսկոպոս Անտիոքում: Ոսկեբերանը սույն ճառում յատորեն քննադատում է նաև «հրապարակագոյժ նշանակութիւնն հելլենացոցն և ամբարիշտ գնացոցն Յովիանոսի», և «ի բարձր գլուխ պանծացուցանել» հաբեղաւին:

1861 թվականին Վենետիկում տպագրվել է նաև «Յովհաննու Ոսկեբերանի Կ. Պօլսի եպիսկոպոսապետի ճառք», 916 էջ:

Սույն հրատարակության առաջին բաժնում տեղ են գրավել Ոսկեբերանի «հարազատ և աներկբայելի» ճառեր, իսկ երկրորդ մասում «երկբայականներ» և միայն հայերեն թարգմանությամբ մեզ հասած ճառեր, շուրջ 76 ճառեր, որոնցից մի կարևոր մասը հրատարակվել է ոսկեբերանյան նախորդ տպագրությունների մեջ:

1849 թվականին Վիեննայի Մխիթարյանների տպարանում հրատարակվել է «Քաղումաժոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց հանդերձ, յոյն բնագրաւ ի Վիեննա», 493 էջ⁶⁸:

Հրատարակության մեջ առնված են Հովհ. Ոսկեբերանի մեկնությունը Մատթեի՝ ճառք Ա.—Ը, ԺԲ.—ԺԾ և ԺԹ, ապա Սեբերիանոսի ճառ է և Եվսեբիա Կեսարացի «Քրոնիկոն (քաղվածաբար) հունարեն բնագիրն ու հայերեն հին թարգմանությունը դեմ առ դեմ գետնելված: Հառաջաբանը «կիսոսի ոսկեդարյան մատենագրության դասական նկարագրին վրա»⁶⁹:

1855 թվականին Վիեննայում հրատարակվել է Ոսկեբերանի «Ճառ»՝ վասն աղօթելոյ, թարգմանությամբ Գաթրնեան Հ. Հ. (Գրաբար), 16 էջ:

1880 թվականին Վենետիկում հրատարակվել է Ոսկեբերանի «Եսայեայ մեկնութեան հատուածը...»: Գիրքը բաղկանում է 472 էջերից, և ավարտվում է 63-րդ գլխով:

Այս մասին տրվում է հետևյալ ծանոթագրությունը. «Մինչև ցայս վայր օրինակս մեր (գլ. կդ 10—12): Մնացեալքն պակասին այն է մեկնութիւն երկուց վերջին գլխոց Մարգարէութեանն Եսայեայ»:

Առաջին էջում նշվում է, որ «յօրհանկին պակասի մեկնութիւն Ա. գլխոյն և 1 համարոյ Բ.ին»:

102-րդ էջում դարձյալ նշվում է. «Մինչեւ ցայս վայր գտաք իւրով ձեռովք գրեալ երանելոյն Յոհաննու յունարէն»... «դարձեալ, որպէս յամենայն մեկնութիւնս ս. Գրոց, սոյնպէս և ի մեկնութիւնն աստ Եսայեայ, զմիջինն ունի շաիդ Ոսկեբերան ի մէջ երկուց հակառակ դպրոցաց Աղեքսանդրեայ և Անտիոքայ, յորոց առաջինն ներշնչումն աստուածային դնէ ոչ յիմաստս միայն, այլև յամենայն բառս սուրբ գրոց. իսկ Ոսկեբերան հակառակ աղեքսանդրեացուն՝ ոչ եթէ զբառս սուրբ Գրոց, այլ զբարոյական և զաստուածաբանական իմաստս սուրբ Գրոց, այլ միայն զգոյշ գալ պատուիրէ՝ մի՛ կարի յաճախել և ընդլայնել գնոսին, զորս և ի կարևորս իսկ չհամարի ի մեկնութեան ս. Գրոց»:

Սույն մեկնությունը հրատարակվել է «յիշատակ Մաղաքեան տոհմին»:

Ոսկեբերանի «Եսայեայ մեկնութեան» թարգմանությունը գործն է «Հաւանաբար Եզնկայ և իր ընկերակցաց և դասակցաց»...:

«Ոսկեբերանի ճառերից շատերը թարգմանվել են հայերենի գրերի գլուխից անմիջապէս հետո... Որչափ ընդարձակ տեղ է բռնում այդ ճառերի ցուցակը Զարպհանյանի հայկական թարգմանության զորքում (էջ 581—616): Այնուամենայնիւ, էջ-միածնի մատենադարանի ձեռագրերում կան բազմաթիւ այնպիսիները, որ նա չի հիշել: Հարկավ դոցա մեջ քիչ չեն անհարգատներ՝ միտումով կամ թշուրիմացությամբ նորան վերագրված, կամ այնպիսիներ, որ վերցվել են նորա ընդարձակ մեկնաբանական գործերից: Բայց եթէ բազմակողմանի հետազոտությամբ մի նոր քննական հրատարակություն լինի, միայն Ոսկեբերանի ճառերը թերևս մի ամբողջ հատոր ավելացնեն Մխիթարյանց հրատարակությունների վրա»⁷⁰:

«Կնիք հաւատոյ» ժողովածուում տեղ են գտել Ոսկեբերանի մատենագրական վաստակից հետևյալ հատվածները.

Ի սուրբ Երրորդութիւնն (էջ 40—51), Մեկնութիւն որ ըստ Մատթեոսի Աւետարան (էջ 167—169), որ ի չարչարանս (էջ 248), ի Փարիսեցոց գրոյն (էջ 278), ի

⁶⁸ Հայ գիրքը..., նույնը, էջ 81—82:

⁶⁹ Նույնը, էջ 875—876: Եվ «Ընդհանուր գրացուցակ Մխիթարյան գրավաճառանոցի», 1972, Վիեննա, էջ 42:

⁷⁰ Կնիք հաւատոյ, նույնը, էջ Լ:

մեկնություններ Եւայեայ (էջ 318—319), նորին ի սաղմոսաց մեկնություններ (319—323), ի մեկնություններ Երրայեցոց թղթոյն (էջ 323), յԱւետարանն Յովհաննու (էջ 353—354), նորին առ Կորնթ. յԱռաջին գլխոյն (էջ 354), նորին ի ներքողական խաչին (էջ 355):

Ոսկերեքանցան ճառերի հատվածական հրատարակության մասին տես նաև Հակա-ճառոթիս Տիմոթեոսի (էջ 26—28, 77):

Ոսկերեքան հայրապետի «աստվածա-նրատ լեզուն և աստվածախոս բերանը, որ երիտասարդ հասակեն զարմացուցեր էր զԼիբանիս իր ուսուցիչն և ճարտարախոսության վեհագույն վարժապետը, քահանայական և հայրապետության նվիրական ավագությանց բարձրանալեն հոբբ՝ ճիւղացուցեր էր զԱնտիոք և զԳլուզանդիոն, պերճախոս խոսքովն և կորովի լեզվով՝ ոխերիմ և անհաշտ թշնամի մը երևնալով ախտից և մոլորությանց, ջաղխելով՝ փշրելով զանոնք, թեպետև արքունաց ծիրանոյր ներկայանային իրեն, թեպետև եկեղեցական պատմության տակ ի սրբավայրի և անկե դուրս, հարուստին կամ աղքատին հարկի տակ, ի թատերս և ի տեսարանս, ամեն տեղ և ամեն առթի չխնայելով, և երբեք ուժի կամ բռնությանց առջև չտկարանալով այլ միայն իր աստիճանին և պարտուց անալով: Մեռալ նա, ինչպես ի կյանս, այնպես մահվեն հոբբն ալ ճշմարտության անլուծի քարոզ թողլով ի գանձարանս եկեղեցւոյ իր բազմաթիւ երկասիրութեամբ»⁷²:

Հարուստ է նաև հայ եկեղեցու և հայ

⁷² Տիմոթեոսի եպիսկոպոսականի Աղեքսանդրեայ Հակաճառոթին..., ս. էջմիածին, 1905: Ոսկերեքանի ճառերի մայրենի հատվածական հրատարակությունների ուսումնասիրությունների մասին տես նաև «Արարատ» ամսագիր, 1868—1919, 1900, էջ 621—623, 1917, էջ 110—111, 1917, էջ 193—198, «Էջմիածին» ամսագիր, 1961, էջ 52—63:

⁷³ Մատենադարան, նույնը, էջ 581:

մշակույթի գանձարանը ոսկերեքանցան գործերի հայերեն թարգմանությամբ և տպագրությամբ:

Ոսկերեքանն իր մատենագրական վաստակի մեջ այնքան հանգամանորեն չի զբաղվել «քրիստոնեական վարդապետությամբ, որքան խորապես զբաղված է քրիստոնեական բարոյականով...: Այս է պատճառը որ Գրիգոր աստվածաբան խրթնություն մըն է՝ անհաղորդ ժողովրդի կյանքին, մինչ Ոսկերեքան պարզություն մըն է կապված ժողովրդի կյանքի հետ: Այնքան նորը դիտող մըն է Ոսկերեքան և այնքան ճշտադատ մը՝ որ իր սկզբունքներն ու վեհություններն ճշմարտություններ են ամեն դարու և ամեն ժամանակի, մանավանդ քրիստոնյա մարդոց համար»⁷³:

Այս է պատճառը, որ Ոսկերեքանը «ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմության ամենապատկառելի և ամենահամակրելի դերերից մեկն է և եկեղեցական բոլոր հայրերից ալելի բնդարձակ տեղ է բռնում մեր նախնի գրականության մեջ»⁷⁴:

Ոսկերեքան հայրապետը իր սրբակրոն վարքով և մատենագրական հարուստ վաստակով բնութագրվում է հարազատորեն «վասն մեր ամենից աստուածապաշտական վարուց օրինակ, քահանայական կազմության նպատակ, վարդապետական իմաստից խողովակ, եպիսկոպոսական հեղինակությունն աղիսակ, պատրիարքական ճոխությունն եղանակ, կղերիկոսական պաշտամանն աշտանակ, ս. Գրոց մեկնության մատույնակ, հաւատոյ պաշտպանությանն աշտարակ, ի կարգս ուսումնապետաց աբուսեակ, և յերանս հայրապետաց՝ լուսնաթագ»⁷⁵:

⁷³ «Լոյս» շաբաթաթերթ, 1905, էջ 1045—1046:

⁷⁴ Կնիք հաւատոյ, նույնը, էջ Լ: Տես նաև Մաւրաթիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա հատոր, մասն Գ, Քեյրութ, 1959, էջ 1282—1283:

⁷⁵ Պատմութիւն վարուց, Վեհափիկ, 1752, էջ IX:

